

Հովհաննես Գ. Խորիկյան
Պարս. գիր. թեկնածու

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՍԱԿԱ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Սակա երկրի և ընդհանրապես սակերի տեղադրության ուսումնասիրությունը մասնագիտական գրականության մեջ բազմաթիվ տարակարծությունների տեղիք է տվել, և դա այն պարագայում, երբ հետազոտողների եզրակացությունները գրեթե ամբողջությամբ հենվում են միևնույն աղբյուրների քննության վրա: Մինչդեռ հարցն այն է, որ խնդրո առարկայի քննությունը պետք է կատարվի Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման սկզբունքի համատեքստում: Ուստի մեր կարծիքով՝ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն անհրաժեշտ է վերլուծել հենց այդ տեսանկյունից, ինչը ներկայացնում ենք ստորև:

Բեհիսթունի արձանագրությունում Սակա-Սկյութիա երկրի մասին կան հետևյալ վկայությունները: Արձանագրության սկզբում Դարեհ Ա-ն, հիշատակելով իր նախնիներին, հայտնում է, որ իրեն հպատակ են հետևյալ 23 երկրները՝ Պարսքը, Էլամը, Բաբելոնիան, Ասորեստանը, Արաբիան, Եգիպտոսը, «այն երկրները, որոնք ծովի մոտ են», Սարդիսը, Հոնիան, Մեդիան, Արմինան, Կապադովկիան, Պարթևստանը, Դրանգիանան, Արեյան, Խորեզմը, Բակտրիան, Մոգդիանան, Գանդարան, Սկյութիան, Սատտագյուտիան, Արախտսիան, Մական¹:

Բեհիսթունի արձանագրության մեկ այլ հատվածում Դարեհ թագավորը հայտնում է, որ իր դեմ ապստամբել են Պարսքը, Էլամը, Մեդիան, Ասորեստանը, Եգիպտոսը, Պարթևստանը, Մարգիանան, Սատտագյուտիա-Սաթագուշը, Սկյութիան²: Արձանագրության երկու մեջբերումներից էլ ակնհայտ է, որ մինչև Դարեհի թագավոր հռչակվելը Սակա-Սկյութիան մտնում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ և գտնվել է միջինասիական սատրապությունների հարևանությամբ: Ու չնայած Սական հիշատակվում է Դարեհի դեմ ապստամբած երկրների շարքում, սակայն այլ տեղեկություններ այդ ապստամբության մասին արձանագրության մեջ չեն հիշատակվում:

Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ Դարեհի դեմ ապստամբած սակերին նույ-

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 12.05.2012:

1 Տե՛ս Դարեհ Վշտասայի Բիսեթունյան արձանագրությունը (թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի), Եր., 1964, էջ 8: Տե՛ս նաև՝ Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. 2nd ed., New Haven, 1953, p. 119: Տե՛ս նաև՝ “Les inscriptions de la Perse achéménide”, traduit du vieux perse, de l’élamite, du babylonien et de l’araméen, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Gallimard, Paris, 1997, p. 188.

2 Տե՛ս Kent R., նշվ. աշխ., էջ 123; Lecoq P., նշվ. աշխ., էջ 195: Արձանագրության աքքադերեն տարբերակում Սակա-Սկյութիայի փոխարեն կարդում ենք kur gi-mi-ri, ինչը անախորհուն է: Տե՛ս Malbran-Labat F., La version akkadienne de l’inscription trilingue de Darius à Behistun. Roma, 1994, pp. 94, 97, 108, 112.

նացնում են Բեհիսթունի արձանագրության V սյունակում հիշատակվող սրածայր գդակավոր սակերին՝ ենթադրելով, որ վերջիններս նվաճվել են դեռևս Կյուրոսի կողմից³: Ռ. Քենթի կարծիքով՝ սրածայր գդակավոր սակերի առաջնորդ Սկունիսան ապստամբել էր դեռևս Դարեհի կառավարման սկզբում և երեք տարի շարունակ՝ մինչև մ. թ. ա. 519 թվականը, մնացել անպարտելի⁴:

Համաձայն Մ. Դանդամանևի, տիգրախատուդա սակերը (բառացի թարգմանությամբ՝ «սրածայր գդակավոր սակեր») նվաճվել են Դարեհ Ա-ի կողմից, և նրանց դեմ ուղղված արշավանքը պատժիչ նպատակ չի ունեցել, քանի որ Սկունիսան չի ապստամբել Դարեհի դեմ: Իր կարծիքը հիմնավորելու համար ուսումնասիրողը նշում է, որ ի տարբերություն մյուս ապստամբ առաջնորդների, որոնք մահապատժի են ենթարկվել, և այդ մասին Բեհիսթունի արձանագրությունում կան բավականին մանրամասն տեղեկություններ, Սկունիսայի մահապատժի մասին արձանագրությունում ոչ մի խոսք չկա⁵: Մյուս կողմից Սկունիսան մնացած ինքնակոչների պես չի մեղադրվում ստի և խռովության մեջ և Բեհիսթունի բարձրաքանդակի վրա պատկերված է 80 սմ բարձրությամբ սրածայր գդակը գլխին, այն դեպքում, երբ բոլոր խռովարար թագավորները գլխաքաց են պատկերված: Տիգրախատուդա սակերը Բեհիսթունի արձանագրությունում ոչ մի անգամ չեն հիշատակվում որպես ապստամբներ, հետևաբար Դարեհը Սկունիսային միայն գահընկեց է անում և նրա փոխարեն հավանաբար նույն միջավայրից այլ առաջնորդ է նշանակում⁶:

Այս առումով հետաքրքիր է Դարեհ Ա-ի ժամանակներին վերաբերող կնիքներից մեկը: Կնիքին պատկերված է արքայի մենամարտը սկյութի հետ, որն աչքի է ընկնում իր գլխարկով և մարտական կացնով: Արքան նրան բռնել է ձախ ձեռքով, իսկ աջով սուրն է հանում խփելու համար: Երկրորդ սկյութն արդեն պարտված է և գետնին պառկած⁷:

Անշուշտ, Մ. Դանդամանևի եզրակացությունները արժանի են ուշադրության, սակայն ապստամբ երկրների շարքում Սակայի հիշատակությունը պահանջում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչու Դարեհը չի խոսում այդ երկրում ապստամբությունը ճնշելու մասին: Բեհիսթունի արձանագրության V սյունակի վերջին վերականգնված ընթերցումները թույլ են տալիս կատարել հետևյալ եզրակացությունները: Արձանագրության տեղեկությունից պարզվում է, որ Էլամում ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհը զորքով արշավում է Սակա. «Այնուհետև սակերը, որոնք կրում էին սրածայր գդակներ, ճակատամարտի են դուրս գալիս: Երբ ես (իմա՝ Դարեհ Ա-ն-Հ.Խ.) հասա ջրային սահմանին, ամբողջ զորքով նրա մյուս կողմն անցա: Հետո գլխովին ջախջախեցի սակերի մի մասին, իսկ մյուսին էլ գերի վերցրի... Սկունիսա անունով նրանց առաջնորդին գերի վերցրին և ինձ մոտ բերեցին: Այն ժամանակ իմ կամքով ուրիշին կարգեցի նրանց առաջնորդ: Ապա երկիրն իմը դարձավ»⁸:

3 Տե՛ս **Hinz W.**, Zur iranischen Altertumskunde, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", Wiesbaden, 1939, Bd. 93, SS. 363-380; Junge P., Darius I. König der Perser, Lpz., 1944, S. 50.

4 Տե՛ս **Kent R.**, նշվ. աշխ., էջ 161; "History of civilizations of Central Asia", v.II, ed. by **J. Harmatta**, UNESCO Publishing, Paris, 1996, p. 44; Briant P., From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire, translated by **P. T. Daniels**, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 2002, p. 127.

5 Տե՛ս **Дандамаев М. А.**, Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 103.

6 Աճը:

7 Տե՛ս **Ward W.**, The seal cylinders of Western Asia, Washington, 1910, fig.1052, p. 328.

8 Տե՛ս **Дандамаев М. А.**, Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.), Москва, 1963, с. 269-270: Տե՛ս նույնի Փход Дария против скифского племени тиграхауда, «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР», Москва, 1963, вып. 61, с. 176-178.

Մեր կարծիքով՝ մեջբերված հատվածում չպետք է Սակա երկիրը կապել սրածայր գդակներ կրող սակերի երկրի հետ: Սակա երկրի և տիգրախառուղա սակերի կողք կողքի հիշատակությունը ավելի շուտ առանձնացնում է նրանց, քան թե միավորում: Հետևաբար Բեհիսթունի արձանագրության V սյունակում հիշատակվող Սական նույնանուն է նույն արձանագրության մեջ նշված Սակա երկրին, որն ապստամբել էր Դարեհի դեմ: Ըստ էության, Սակա երկիր արշաված Դարեհին այլևս չի հանդիպում լուրջ դիմադրության, հավանաբար այն պատճառով, որ Բակտրիայի սատրապ Դադարշիշի հավատարմությունը Դարեհին և նրա ռազմական գործողությունները Մարգիանայում թույլ չեն տալիս, որ Բակտրիայի հարևանությամբ գտնվող Սակա երկրի ապստամբությունը ծավալվի: Դարեհի գլխավորությամբ պարսկական բանակի հայտնվելը Սակայում ստիպում է տիգրախառուղա սակերին պատերազմել Աքեմենյան արքայի հետ: Ամենայն հավանականությամբ, տիգրախառուղա սակերն են սկսել պատերազմը, և չի բացառվում, որ Աքեմենյան տերությունում տիրող խառը ժամանակաշրջանում հարձակումներ են կատարել պետության հեռավոր ծայրամասերի վրա: Ըստ էության, նրանք չեն օգնել պարսկահպատակ իրենց ցեղակիցներին Դարեհի դեմ ուղղված ապստամբության ժամանակ, քանի որ Սակայում ապստամբությունը չտարածվեց: Տիգրախառուղա սակերին նվաճելուց հետո Դարեհը հայտարարում է, որ երկիրն իրենը դարձավ, այն դեպքում, երբ այլ երկրներում բռնկված ապստամբությունները ճնշելուց հետո նաև նշում է, որ այդ է իր կատարածը այս կամ այն երկրում: Նշանակում է՝ տիգրախառուղա սակերը չեն տեղորոշվում Սակա երկրում և առաջին անգամ են նվաճվում Դարեհի կողմից⁹, որը մեղադրում է տիգրախառուղա սակերին Ահուրամագային չպաշտելու մեջ:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե որտեղ են տեղադրվում տիգրախառուղա սակերը: Սակա երկիրը՝ Գանդարայի և Մակայի միջև, հիշատակվում է նաև Դարեհի Պերսեպոլիսյան արձանագրություններից մեկում (DPe)¹⁰: Նաղշե Ռոստամի (DNa) արձանագրությունում, որն արտացոլում է Դարեհին հպատակ երկրների ամբողջական պատկերը, Սակա երկրի փոխարեն արդեն Գանդարայից, Հնդկաստանից հետո և Բաբելոնից առաջ հիշատակվում են հաումավարգա և տիգրախառուղա սակերը¹¹: Դարեհի փոքր արձանագրություններից մեկում (DN) Պարթևստանի և Բաբելոնի միջև հիշատակվում են տիգրախառուղա սակերը¹²: Այս արձանագրության Գաուրարուվան, ամենայն հավանականությամբ, Բեհիսթունի արձանագրությունում հիշատակված նույն անձնավորությունն է¹³, իսկ տիգրախառուղա սակերի հիշատակությունը թույլ է տալիս մտածել, որ արձանագրությունը ժամանակագրական առումով կապված է Դարեհի թագավորության սկզբի հետ, երբ նվաճվել էր այդ ցեղը: Ընդ որում՝ այս հիշատակության տիգրախառուղա սակերն աշխարհագրորեն ծածկում են Սակա երկրի տարածքը:

Դարեհի Սուգայի (DSe) և Արտաքսերքսես Բ-ի կամ Գ-ի Պերսեպոլիսի

9 Եիշտ է, Բեհիսթունի արձանագրության V սյունակում էլամում նույնպես խոշորությունը ճնշելուց հետո է Դարեհին ասում, որ երկիրն իրենը դարձավ, սակայն հայտնի է, որ էլամը մինչև Դարեհի թագավորելը մտնում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ:

10 *Sē'u Kent R.*, նշվ. աշխ., էջ 136:

11 Անդ, էջ 137: Հոնիայի և Սկուդրայի միջև հիշատակված «անդրոժվյան սկյութներին» (Sakā tyaiy paradraya), որոնք նույնանուն են եվրոպական սկյութներին, սույն հոդվածում այլևս չենք անդրադառնում: Այդ մասին տես **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Եր., 2010, էջ 27):

12 *Kent R.*, նշվ. աշխ., էջ 140:

13 Անդ, էջ 130, 133:

(A?P) արձանագրություններում հաումավարգա և տիգրախատուղա սակերը նշված են նույն հերթականությամբ¹⁴: Քսերքսեսի «Persepolis h» արձանագրությունում երկրների և ժողովուրդների թվարկման աշխարհագրությունը գրեթե չի պահպանված, և Կապադովկիայից, Դահայից հետո և Սկուդրայից առաջ հիշատակվում են հաումավարգա և տիգրախատուղա սակերը¹⁵:

Հաումավարգա և տիգրախատուղա սակերի տեղադրության մասին մասնագիտական գրականության մեջ կան տարբեր կարծիքներ: Ժամանակակից գիտական գրականության մեջ հիմնականում սակեր են անվանվում Միջին Ասիայի արևելյան շրջանների և արևելյան Թուրքեստանի հին իրանախոս ցեղերը (մ. թ. ա. I հազարամյակ - մ. թ. առաջին դարեր): Սակայն սակերի անվան տակ լայն առումով հասկացվում են ընդհանրապես բոլոր սկյութները, այսինքն՝ և՛ մասսագետները, և՛ մերձսևծովյան սկյութները¹⁶: Դարեհ Ա-ի Բեհիսթունի և Պերսեպոլիսի (DPe) արձանագրություններում հիշատակված Sakā-ն որոշ ուսումնասիրողներ համարել են սակերի առանձին ցեղ և տեղադրել Հյուսիսային Բելուջիստանում¹⁷: Սակայն ուսումնասիրողների մեծ մասը վաղ արձանագրությունների Sakā-ն նույնացնում է ավելի ուշ հիշատակվող Sakā-haumavargā-ին¹⁸: Հաումավարգա սակերը վաղուց արդեն նույնացվում են Հերոդոտոսի ամյուրգյան սկյութներին, որոնց տեղադրում են Միջին Ասիայի արևելյան շրջաններում՝ հատկացնելով նաև Մարգիանան¹⁹: Ա. Բերնշտամը ամյուրգյան սակերին բաժանում է երեք խմբի՝ տյանշանյան, ֆերգանական և յաքսարտյան՝ հաումավարգա սակերի հետ կապելով Հարավարևելյան Ասիայի տարածքում հայտնաբերված հնագիտական հուշարձանները²⁰: Տիգրախատուղա սակերին, որպես կանոն, տեղադրում են Միջին Ասիայի արևմտյան շրջաններում²¹:

Ի. Դյակոնովը տիգրախատուղա սակերին նույնացնում է Անդրկովկասի Սկյութական թագավորության սկյութների հետ²²:

Տիգրախատուղա սակերին ենթադրաբար տեղադրել են նաև Գազախստանի հարավ-արևելքում՝ Շաշի և Մերձտյանշանի շրջաններում²³:

Տիգրախատուղա սակերին նույնացրել են նաև Հերոդոտոսի օրթոկորյուբան-

14 ԱՆդ, էջ 141, 156:

15 ԱՆդ, էջ 151: Դահան համապատասխանում է դահերին, այն է՝ «ճահիճների սակերին», իսկ «հարթավայրերի սակերն» էլ տեղադրվում են XVIII սատրապության տարածքում: Ավելի մանրամասն տե՛ս **Խորիկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 18, 29-31, 33):

16 Տե՛ս **Пьянков И.**, Саки (содержание понятия), -«Изв. Отделения общественных наук АН Тадж. ССР», 1968, № 3 (53), с. 12 и след; История таджикского народа, Москва, 1963, т. I, с. 159; **Литвинский Б. А.**, Древние кочевники «Крыши мира», Москва, 1972, с. 156 и след.

17 Տե՛ս **Andreas F.**, Ueber einige Fragen der ältesten persischen Geschichte, -“Verhandlungen des XII Internationalen Orientalisten-Kongresses, Hamburg, September 1902”, Leiden, 1904, S. 97; **Sarre F., Herzfeld E.**, Iranische Felsreliefe, Berlin, 1910, p. 30; **Herzfeld E.**, Sakastān, -“Archaeologische Mitteilungen aus Iran”, 1932, IV, 1/2, S. 9.

18 Տե՛ս **Дандамаев М. А.**, Поход Дария..., с. 180 и след.; **Грантовский Э.**, Из истории восточноиранских племен на границах Индии, -«Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР», Москва, 1963, вып. 61, с. 24 и след.; **Литвинский Б. А.**, Древние кочевники, с. 163.

19 Տե՛ս **Доватур А., Каллистов Д., Шишова И.**, Народы нашей страны в «Истории» Геродота (այսուհետև՝ Դ. Կ. III.), Москва, 1982, с. 392, прим. 752. և Օլմսթեդը հաումավարգա սակերին տեղադրում է Պամիրում: Տե՛ս **Olmstead A.**, History of the Persian Empire, Third impression, Chicago, 1960, p. 49.

20 Տե՛ս **Бернштам А. Н.**, Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая, -«Материалы и исследования по археологии СССР», 1952, № 26, с. 27, 186, 189, 209 и след. и карта; **Литвинский Б. А.**, Древние кочевники, с. 174 и след.

21 Տե՛ս **Литвинский Б. А.**, Древние кочевники, с. 172 и след.

22 Տե՛ս **Дьяконов И.**, История Мидии, М.-Л., 1956, с. 248, 338. և Օլմսթեդը տիգրախատուղա սակերին տեղադրում է մարական սատրապության մեջ: Տե՛ս **Olmstead A.**, նշվ. աշխ., էջ 291:

23 Տե՛ս **Акишев К. А., Кушаев Г. А.**, Древняя культура саков и усуней долины реки Или, Алма-Ата, 1963, с. 16 и след.

տիների հետ կամ էլ տեղադրել Սիր-Դարյայից այն կողմ²⁴: Իսկ մասսագետների հետ նույնացրել են կամ տիգրախաուդա²⁵, կամ հաումավարգա սակերին²⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, մասնագիտական գրականության մեջ քննարկվող հարցերի մասին կարծիքների պակաս չկա: Այսպես, Ֆ. Անդրեասը սակերին, հաումավարգա սակերին և տիգրախաուդա սակերին համարել է երեք տարբեր ժողովուրդներ²⁷:

Ի. Պյանկովը գտնում է, որ հին աղբյուրները (Հերոդոտոս, VII, 64; Պլինիոս Ավագ, VI, 50)²⁸ պարսկական «սակերին» նույնացնում են հունական ընդհանրական «սկյութներ» եզրին, մյուս կողմից էլ Սիր-Դարյայի շրջանում գոյություն է ունեցել մի ցեղ, որի ինքնանունը եղել է «սակ»: Ուրեմն Պլինիոսի սակերը նույնանուն են հին պարսկական սեպագիր արձանագրությունների Սակային, այսինքն՝ հաումավարգա սակերին²⁹, որոնց նվաճել էր Կյուրոսը³⁰:

Այս առումով, անկասկած, կարևոր նշանակություն ունեն մահ հունահռոմեական աղբյուրները: Հերոդոտոսը XV սատրապության կազմում և հույն-պարսկական պատերազմներին մասնակցող ցեղերի շարքում³¹ հիշատակում է միայն, այսպես ասած՝ սակերի մի հատվածին, որոնք երկու վկայությունների դեպքում էլ ակնհայտորեն կապված են Միջին Ասիայի հետ: Հերոդոտոսը մինևույն վկայության մեջ թեև ոչ ուղղակի հիշատակում է (ընդ որում՝ բակտրիացիներից հետո) երկու խումբ սակերի մասին՝ «սրածայր բարձր գլակավոր» և ամյուրգյան³²: Այս տեղեկության մեջ արտացոլված են և՛ հաումավարգյան սակերը (ամյուրգյան սակեր), և՛ տիգրախաուդա սակերը, որոնք նկարագրության մեջ բնութագրվում են իրենց «սրածայր բարձր գլակներով»: Հերոդոտոսի մյուս տեղեկություններում սակերը հիշատակվում են բակտրիացիների, հնդիկների հարևանությամբ³³: Բակտրիացիների և հնդիկների հարևանությամբ սակերին հիշատակում են նաև Արիանոսը և Ռուփոսը³⁴: Պոլիենոսը հաղորդում է, որ Բակտր գետից այն կողմ՝ անապատում ապրող երեք սակ թագավորներ պատերազմում են Դարեհի դեմ: Թագավորներից մեկի անունն էր Օմարգոս, որը կապվում է հաումավարգա սակերի հետ³⁵: Հնդկաստանի հարևանությամբ

24 Տե՛ս Դ. Կ. Յ., с. 393; “A Commentary on Herodotus Books I-IV”, ed. by O. Murray, A. Moreno, Oxford University Press, Inc., New York, 2007, pp. 490-491.

25 Տե՛ս օրինակ, Herrmann A., Sakai, “Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft” (այսուհետև՝ RE), Stuttgart, 1920, I A, col. 1784; Idem. Massagetai, “RE”, Stuttgart, 1930, XIV, col. 2125; Струве В., Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968, с. 60; Ельницкий Л. А., Скифия евразийских степей, Новосибирск, 1977, с. 97.

26 Տե՛ս Толстов С. П., Древний Хорезм, Москва, 1948, с. 243 и след.

27 Տե՛ս Andreas F., նշվ. աշխ., էջ 97:

28 Տե՛ս Herodotus (with an English translation by A. D. Godley), v. III, Cambridge-Massachusetts-London, 1957, (Loeb Classical Library), VII, 64; Pliny, Natural History. vol. II. Cambridge-Massachusetts-London, 1957 (Loeb Classical Library), VI, 50.

29 Տե՛ս Пьянков И., Саки, с. 12-13.

30 Տե՛ս Дандамаев М. А., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 102.

31 Տե՛ս Գերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի (այսուհետև՝ Գերոդոտոս), Եր., 1986, III, 93; VII, 64:

32 Անդ, VII, 64:

33 Անդ, I, 153; VII, 9; IX, 113:

34 Տե՛ս Arrian, Anabasis Alexandri (with an English translation by E. Iliff Robson), v. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1958-1961 (Loeb Classical Library), III, 8, 3; VII, 10, 5; Rufus Curtius Quintus, History of Alexander (with an English transl. by John C. Rolfe), v. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1956 (Loeb Classical Library), IV, 12, 6-7 (մասսագետները նույն սկյութներն են); V, 9, 5; VI, 3, 9.

35 Տե՛ս Литвинский Б. А., Древние кочевники, с. 164; Markwart J., Die Sogdiana des Ptolemaios, “Orientalia”, 1946, v. 15, p. 320, n 1. Գայթակղիչ է այդ երեք եղբայրների մեջ տեսնել հին պարսկական սեպագիր արձանագրությունների միջինասիական սակերի երեք խմբերին: Аморгос անունը հիշատակում է նաև Թուկիդիդեսը: Տե՛ս Thucydides, with an English translation by Ch. F. Smith, v. IV, 1958, VIII, 5, 5; 19, 2; 28, 2-5, p. 198, 220, 236, 238.

սակ-սկյութների մասին հիշատակում են նաև Դիոդորոս Սիկիլիացին և Ստրաբոնը³⁶: Համաձայն Հելլանիկոսի՝ ամյուրգյան սակերը բնակվել են Մարգիանային կից տափաստաններում, և հենց Ἀμύργιον անունը սկյութական դաշտի անվանումն է³⁷: Հեկատեոսի մի տեղեկությունը, անկախ սրբագրումներից³⁸, նույնպես ցույց է տալիս, որ Հնդկաստանի հարևանությամբ սկյութների հիշատակությունը վերաբերում է արդեն վաղ Աքեմենյան ժամանակաշրջանին:

Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ հաունավարգա սակերը գտնվել են Չիթրալում, Մունջանում³⁹: Որոշ ուսումնասիրողներ «ամյուրգ», «հաունավարգա» անունները կապում են ոչ թե հաունա բույսի⁴⁰, այլ Մուրղաբ գետանվան հետ՝ Թուրքմենաստանի հարավ-արևելքում, որտեղ էլ փնտրում են «ամյուրգյան դաշտավայրը»⁴¹: Սակայն Մերվ-Մարգիանա-Մուրղաբ անվանումը կապված է հին իրանական *Margu-ի հետ, որը չի կարող ծագել «հաունավարգայից»⁴²: Իսկ «ամյուրգյան դաշտավայրն» էլ համապատասխանում է Ալայի հովտին⁴³:

Կարևոր է նաև «սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութների» տեղադրության հարցը: Այսպես, Պերսեպոլիսյան արձանագրություններից մեկում (DPh) Դարեհ թագավորն ասում է. «Սա է թագավորությունը, որին ես տիրում եմ՝ Սկյութիայից, որը Սոգդիանայի այն կողմում է, մինչև Քուշ (իմա՝ Եթովպիա- Հ. Խ.), Սինդից (իմա՝ Հնդկաստանից- Հ. Խ.) մինչև Սարդես (իմա՝ Լյուդիա- Հ.Խ.), որը շնորհիվ է ինձ Ահուրամազդան, աստվածներից մեծագույնը: Թող պահպանի Ահուրամազդան ինձ և իմ արքայական տունը»⁴⁴: Այս տեղեկությունը մի առիթով արդեն քննել ենք և ցույց տվել, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի Սակա երկիրը գտնվել է Հյուսիսային Տաջիկստանում և Ամու-Դարյայի վերին հոսանքի շրջանում՝ հարավում ձգվելով մինչև Հինդուքուշի լեռնաշղթան, որից հարավ բնակվել են XV սատրապության կասսերը⁴⁵: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ սակերը սոգդերից բաժանված են Յաքսարտա-Սիր-Դարյա գետով⁴⁶: Պլինիոս Ավագը սակերին հիշատակում է Յաքսարտայից այն կողմ⁴⁷: Արիանոսը և Ռու-

36 St'u Diodori Bibliotheca Historia, ex recensione L. Dindorfii, Vol. I, Pars. I, L. I-V, Lipsiae, 1828, II, 35, 1, p. 185; Страбон, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. Стратановского, Ленинград, 1964, XI, 6, 2; 8, 4.000000

37 St'u Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, v. I, Parisiis, 1841, fr. 171, p. 68; Дандамаев М. А., Поход Дария..., с. 180.

38 “Κασπίτινος πόλις Γυνδαρική, Σκυθῶν δὲ ἀντίη (ἀνεπαρρημῶν ἀκτῆ)”. Արտահայտության իմաստն է. «Սկյութների և Կասպայտիրոս քաղաքի միջև գտնվում է Դինդուքուշը»: St'u Д. К. Ш., с. 185; St'u նաև Грантовский Э., Из истории, с. 25 и след. St'u նաև Литвинский Б. А., Древние кочевники, с. 164-165. Կասպայտիրոսը կամ Կասպատյուրոսը նույնացվել է Քարուլի, Քաշմիրի, Մուլթանի հետ կամ էլ պետք է փնտրել Ատոկում և նույնիսկ Փեշավարում (տես Литвинский Б. А., Նշվ. աշխ., էջ 165):

39 St'u Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran. Bd. II, Leipzig, 1901, S.142; Idem. Die Sogdiana des Ptolemaios, S. 320; Грантовский Э., О восточноиранских племенах кушанского ареала, “Центральная Азия в кушанскую эпоху”, т. II, Москва, 1975, с. 89; Литвинский Б. А., Նշվ. աշխ., էջ 166-167:

40 St'u Грантовский Э., Из истории, с. 28; Gershevitch I., Iranian nouns and names in elamite garb, “Transactions of the Philological Society”, London, 1969, pp. 168-169.

41 St'u Григорьев В. В., О скифском народе саках, СПб., 1871, с. 58; Дандамаев М. А., Поход Дария..., с. 180.

42 St'u Литвинский Б. А., Նշվ. աշխ., էջ 168; Пьянков И., К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов. «Вестник древней истории», 1964, № 3, с.123. Գետանունը հայտնի է նաև Մարդոբ անունով:

43 Անդ, էջ 168: Ուսումնասիրողը լայն առումով Ալայի դաշտը նույնացնում է նաև Ֆերգանային (անդ, էջ 169):

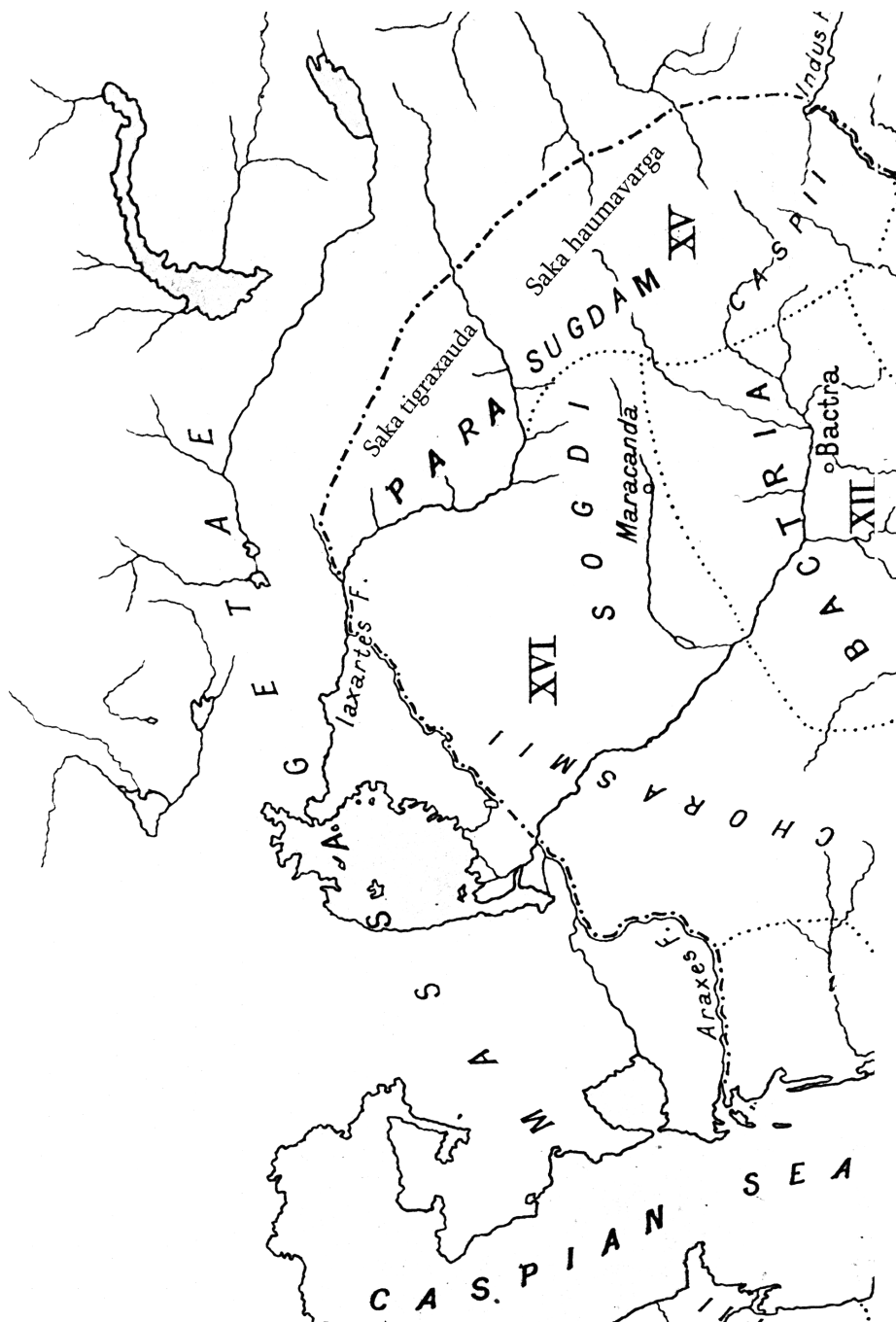
44 Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 137:

45 St'u Խորհիլյան Դ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ,- ԳԳ ՊԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2006, թիվ 1, էջ 155-156:

46 St'u Страбон, XI, 8, 1; 8.

47 St'u Pliny, Natural History, VI, 50.

ԱՔԵՆՇԵՆՆԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՍՏԱՆԻ ՍՆՎԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԵՎ 15-ՐԿ ՍԱՏՎՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՑԵՆ

փոսը նույնպես ունեն բազմաթիվ տեղեկություններ սկյութների մասին, որոնք հիշատակվում են և՛ բակտրիացիների հետ միասին, և՛ նրանց հարևանությամբ (Տանախ-Յաքսարտայի, ներկայիս Սիր-Դարյայի այց ափին), և՛ սոգդերի հարևանությամբ⁴⁸: Ե. Հերցֆելդը «սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութներին» տեղադրում է Ֆերգանայում և սրանից հյուսիս՝ ենթադրելով, որ para Sugdam-ն ունի տեղանվանական նշանակություն, որը նա հասկանում է որպես Անդրյաքսարտիանա⁴⁹: «Սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութներին» ուսումնասիրողները նույնացրել են նաև հաունավարգյան⁵⁰ կամ տիգրախատուրա⁵¹ սակերի հետ:

Մեր կարծիքով՝ այսպիսի էթնոաշխարհագրական տարբերակումը ճիշտ չէ, քանի որ «սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութներ» հասկացության տակ պետք է հասկանալ սոսկ աշխարհագրական բովանդակություն, քանի որ Դարեհ Ա-ն արձանագրության մեջ ցույց է տալիս իր վիթխարածավալ կայսրության սահմանները: Հետևաբար, այսպիսի մոտեցման դեպքում «սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութները» առանց էթնիկական որոշակի նույնականացման տեղադրվում են Բեհիսթունի արձանագրության Սակա երկրում, որը համապատասխանում է Հերոդոտոսի XV սատրապության տարածքին: Նշանակում է, որ և՛ Բեհիսթունի արձանագրության Սակա երկիրը (DPe արձանագրության Սակայի տարածքային ընդգրկմամբ), և՛ Հերոդոտոսի XV սատրապության սակերը ընդհանրական առումով ներկայացնում են և՛ հաունավարգա, և՛ տիգրախատուրա սակերին: Չպետք է մոռանալ, որ հաունավարգա և տիգրախատուրա սակերն արձանագրություններում հիշատակվում են կողք կողքի, ուրեմն պետք է գտնվեին մեկմեկու հարևանությամբ⁵², այլ ոչ թե աշխարհագրական տարբերվայրերում և սատրապություններում⁵³: Եվ պատահական չէ Հերոդոտոսի այն հաղորդումը, թե «յուրաքանչյուր ազգի նա (իմա՛ Դարեհ Ա-ն- Հ. Խ.) կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը»⁵⁴: Այս տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ պարսից արքունիքի նպատակը եղել է ոչ թե որևէ էթնոսի բաժանումը տարբեր սատրապությունների միջև, այլ մի քանիսին մեկ վարչական շրջանի մեջ միավորելը: Ուրեմն Սակա երկիրը, սկզբնապես ընդգրկելով հաունավարգա սակերի բնակչության տարածքը, ավելի ուշ ներառում է նաև տիգրախատուրա սակերին, որոնց պետք է փնտրել Սակա երկրի մեջ: Սակայից՝ հաունավարգա սակերի

48 Տե՛ս Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը.-«Ալեքսանդր Սակեդոնացի», Եր., 1987, էջ 97, 101, 132, 150-152; Ռուփոս, Ալեքսանդր Սակեդոնացու պատմությունը.-«Ալեքսանդր Սակեդոնացի», Եր., 1987, էջ 330, 470, 476, 543: Տե՛ս նաև Humbach H., Ziegler S., Ptolemy Geography, book 6, Text and English/German Translations, Wiesbaden, 1998, p. 164.
 49 Տե՛ս Herzfeld E., A new inscription of Darius from Hamadan, «Memoirs of the Archaeological Survey of India», Calcutta, 1928, № 34, pp. 3-4; Idem. The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 327. «Սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութներին» մասնագիտական գրականության մեջ նույնացրել են սակարսուկների հետ: Տե՛ս Tam W. W., The Greeks in Bactria and India, Cambridge, 1951, p. 291. 3. Սարկվարտը սակարսուկներին կապում է հաունավարգա սակերի հետ. Sakā-haumavargā-saka vr(-g)jak. Տե՛ս Marquart J., Das erste Kapitel der Gāpā uštavafī, «Orientalia», № 50, Roma, 1930, S. 43, ինչը Ռ. Ֆրայը լեզվաբանական առումով չի ընդունում: Տե՛ս Фрай Р., Наследие Ирана, Москва, 1972, с. 70. Սակարսուկների տեղադրության քննությունը դուրս է սույն հոդվածի շրջանակներից:
 50 Տե՛ս Junge J., Saka-Studien. Der ferne Nordosten im Weltbild der Antike, Leipzig, 1939, SS. 84-85; Hinz W., Zur Bechistun-Inschrift des Dareios, «Zietschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», Wiesbaden, 1942, Bd. 96/2, SS. 338-340.
 51 Տե՛ս Marquart J., Die Sogdiana des Ptolemaios, SS. 318-319.
 52 Չմնն. «An Historical Atlas of Central Asia», by Y. Bregel, Brill, Leiden, Boston, 2003, p. 7.
 53 Տե՛ս Olmstead A., մշվ. աշխ., էջ 157:
 54 Չերոդոտոս, III, 89:

երկրից, Ռարեհը անցնում է «ջրային սահմանը», որը, մեր կարծիքով, Սիր-Ռարյա գետն է, և մտնում տիգրախաուդա սակերի երկիրը: Նվաճելով տիգրախաուդա սակերին՝ Ռարեհը սրանց վարչական առումով միավորում է հարևան հաումավարգա սակերի հետ և մտցնում XV սատրապության կազմի մեջ: Ինչ վերաբերում է Քսերքսեսի նավատորմում հիշատակվող սակերի մասին տեղեկությանը⁵⁵, ապա չի կարելի մտածել, որ խոսքը վերաբերում է տիգրախաուդա սակերին, որոնց պետք է անպայման փնտրել Կասպից ծովի արևելյան ափերին⁵⁶:

Մինչդեռ Ա. Հերմանը տիգրախաուդա սակերին համարում է նավաստիներ և նույնացնում մասսագետների հետ՝ տեղադրելով Միջին Ասիայի արևմուտքում⁵⁷: Սակայն, նախ՝ Հերոդոտոսի տեղեկություններից չի բխում, թե սակերը նավաստիներ էին, երկրորդ՝ սակեր-սկյութներ կային նաև Կասպից ծովի արևմտյան ափերին՝ XVIII սատրապության կազմում⁵⁸:

Այսպիսով, ի մի բերելով կատարված քննության արդյունքները, կարող ենք եզրակացնել, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի Սակա երկիրը համապատասխանում է XV սատրապության մեջ հիշատակվող սակերի երկրին: Վերջինիս մեջ մտնում էին հաումավարգա և տիգրախաուդա սակերը, որոնք արտացոլված են «սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութներ» աշխարհագրական հասկացության մեջ:

Summary

THE LOCATION OF ACHEMENID PERSIA'S SAKĀ COUNTRY

Hovhannes G. Khorikyan

The study of the location of the country of Sakā and the Sacae in general in specialized literature has given rise to much disagreement. However, a comprehensive study of old sources shows that the country of Sakā of Achaemenid Persia corresponds to the country of the Sacae mentioned in the XV Satrapy. By initially being included in the territorial settlement of Sakā-haumavargā, the territorial settlement of Sakā was later included also in Sakā-tigraxaudā, found in the country of Sakā. Therefore, on the Behistun inscription, the country of Sakā and the Sacae in Herodotus' XV Satrapy, in general, represent the haumavargā and tigraxaudā Sacae, who were found adjacent to each other, and reflected in the geographical concept, «the Scythians who are beyond Sogdians.»

55 Անդ, VII, 96; 184:

56 Տե՛ս "The World of Achaemenid Persia", ed. by J. Curtis, St. J. Simpson, London, 2010, p. XIV.

57 Տե՛ս **Herrmann A., Sakai**, col. 1784; **Литвинский Б. А.**, նշվ. աշխ., էջ 172: Մ. Դանդամանը տիգրախաուդա սակերին տեղադրում է Արալյան ծովից արևելք: Տե՛ս **Дандамаев М. А.**, *Поход Дария...*, с. 180.

58 Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, թիվ 1-12, էջ 45-114: Տե՛ս նաև **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության մատիենների տեղադրության շուրջ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVI, եր., 2007, էջ 25-35: